

Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotda tayyor mahsulotning sotish tannarxi va korxonada davr xarajatlarini aks ettirish

**Nurniyozov Feruz
Abdurashidovich.**

Buxgalteriya hisobi kafedrasida assistenti

Esonboyova Jasmina

SamISI Buxgalteriya hisobi va menejment fakulteti 2-kurs BH-524 guruh talabasi

Annotatsiya

Ushbu maqola moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotda tayyor mahsulotning sotish tannarxi va korxonada davr xarajatlarini aks ettirishning nazariy va amaliy jihatlarini tahlil qiladi. Unda ushbu xarajatlarning korxonada rentabelligi va moliyaviy ko'rsatkichlariga ta'siri atroflicha ko'rib chiqiladi. Maqolada xarajatlarni to'g'ri tasniflash va hisobotda aks ettirishning ahamiyati, shuningdek, ularning boshqaruv qarorlarini qabul qilishdagi roli yoritilgan. Tadqiqot moliyaviy hisobotlarning shaffofligi va ishonchliligini oshirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar beradi.

Kalit so'zlar:

Moliyaviy Natijalar Hisoboti, Sotish Tannarxi, Davr Xarajatlari, Buxgalteriya Hisobi, Moliyaviy Ko'rsatkichlar, Rentabellik, Xarajatlarni Boshqarish, Korxonada

Kirish

Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot har qanday korxonaning moliyaviy holatini va faoliyat samaradorligini baholashda markaziy o'rin tutuvchi asosiy moliyaviy hisobot shakllaridan biridir. Ushbu hisobot korxonaning ma'lum bir davr mobaynidagi daromadlari, xarajatlari va ularning natijasida shakllangan foyda yoki zararni tizimli ravishda aks ettiradi. Uning asosiy maqsadi – korxonada faoliyatining moliyaviy natijalarini shaffof va tushunarli tarzda taqdim etish orqali manfaatdor tomonlarga (investorlar, kreditorlar, menejerlar, davlat organlari) qaror qabul qilishlari uchun zarur ma'lumotlarni yetkazishdir. O'zbekiston Respublikasida moliyaviy natijalar hisobotini tayyorlash va taqdim etish tartibi "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonun hamda O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan 3-sonli "Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot" Buxgalteriya hisobi milliy standarti (BHMS) [1] bilan tartibga solinadi. Ushbu standart korxonalarda moliyaviy natijalarni tasniflash va taqdim etishni standartlashtirishga qaratilgan bo'lib, vaqt o'tishi bilan va turli korxonalar o'rtasida qiyoslanuvchanlikni ta'minlaydi.

Moliyaviy natijalar hisobotida tayyor mahsulotning sotish tannarxi va korxonada davr xarajatlarini to'g'ri aks ettirish korxonaning haqiqiy moliyaviy ahvolini aniq baholash uchun muhim ahamiyatga ega. Tayyor mahsulotning sotish tannarxi – bu

mahsulotni ishlab chiqarish va sotish bilan bog‘liq barcha bevosita va bilvosita xarajatlar yig‘indisidir [3, 4]. Davr xarajatlari esa ishlab chiqarish jarayoni bilan bevosita bog‘liq bo‘lmagan, ammo ma‘lum bir hisobot davrida yuzaga keladigan ma‘muriy, tijorat va boshqa umumiy xarajatlarni o‘z ichiga oladi [4]. Ushbu xarajatlarning to‘g‘ri hisobga olinishi va hisobotda aks ettirilishi korxonaning yalpi foydasi, operatsion foydasi va sof foydasini aniq hisoblash imkonini beradi. Noto‘g‘ri hisoblash yoki aks ettirish korxonada faoliyatining rentabelligi haqida noto‘g‘ri xulosalarga olib kelishi mumkin, bu esa strategik qarorlarni qabul qilishda jiddiy xatolarga sabab bo‘ladi. Shuningdek, 1209-sonli “Moliyaviy hisobot shakllari va ularni to‘ldirish...” hujjatida korxonalar va tashkilotlar uchun moliyaviy hisobot shakllari batafsil bayon etilgan bo‘lib, unda aktivlar va passivlar, jumladan, tayyor mahsulotlar va boshqa joriy aktivlarning hisobot davri boshiga va oxiriga qolgan qiymatlari aks ettirilishi talab etiladi [2]. Ushbu maqola moliyaviy natijalar hisobotida tayyor mahsulotning sotish tannarxi va korxonada davr xarajatlarini aks ettirishning nazariy va amaliy jihatlarini chuqur tahlil qilishga qaratilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobotda tayyor mahsulotning sotish tannarxi va korxonada davr xarajatlarini aks ettirish masalasi buxgalteriya hisobi nazariyasi va amaliyotining eng muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, unga doir ilmiy adabiyotlar va me‘yoriy hujjatlar tahlili mavzuning chuqur mohiyatini ochib beradi. Ushbu tahlil korxonada faoliyatining moliyaviy samaradorligini baholashda xarajatlarni to‘g‘ri tasniflash, hisobga olish va hisobotda aks ettirishning ahamiyatini yoritadi.

O‘zbekiston Respublikasida moliyaviy hisobotlarni tartibga soluvchi asosiy me‘yoriy hujjatlardan biri bo‘lgan 3-sonli “Moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobot” Buxgalteriya hisobi milliy standarti (BHMS) [1] moliyaviy natijalarni shakllantirish va taqdim etishning umumiy qoidalarini belgilaydi. Ushbu standart, garchi 1998-yilda tasdiqlangan bo‘lsa-da, hozirgi kungacha korxonalarda moliyaviy natijalarni tasniflash va hisobotda aks ettirish uchun asos bo‘lib xizmat qilmoqda. Uning doirasida oddiy faoliyatdan olingan daromadlar va xarajatlar, favqulodda vaziyatlardan olingan foyda va zararlar, shuningdek, hisob siyosatidagi o‘zgarishlar va muhim xatolarni tuzatish kabi jihatlar yoritilgan. Standartda sof tushum, yalpi moliyaviy natija, operatsion daromad/xarajatlar, asosiy va oddiy faoliyatning moliyaviy natijalari, favqulodda foyda/zarar hamda daromad solig‘igacha va undan keyingi sof foyda/zarar kabi asosiy ko‘rsatkichlarning oshkor etilishi talab etiladi. Biroq, 2025-yil 1-yanvardan boshlab ushbu standartning o‘rniga 1-sonli Buxgalteriya hisobi milliy standarti kuchga kirishi kutilmoqda, bu esa kelajakda moliyaviy natijalar hisobotini tayyorlash metodologiyasida ma‘lum o‘zgarishlarni keltirib chiqarishi mumkin. Bu o‘zgarishlar, ayniqsa, xarajatlarni tasniflash va ularni moliyaviy hisobotda aks ettirish tartibiga ta‘sir qilishi mumkin, bu esa mavjud adabiyotlarda tahlil qilingan yondashuvlarni qayta ko‘rib chiqishni talab etadi.

Davr xarajatlarini ishlab chiqarish xarajatlaridan farqlanishi

Ko‘rsatkich	Davr xarajatlari	Ishlab chiqarish xarajatlari
Mahsulot tannarxiga ta‘siri	Ta‘sir qilmaydi	Tannarxni belgilaydi

Hisobotda aks ettirilishi	Bevosita foyda va zararlar hisob varag'ida	Ombor, tugallanmagan ishlab chiqarish yoki mahsulot tannarxida
Doimiylik darajasi	Nisbatan doimiy	Ishlab chiqarish hajmiga bog'liq

Moliyaviy hisobot shakllari va ularni to'ldirish tartibini belgilovchi 1209-sonli hujjat [2] korxonalar va tashkilotlar uchun moliyaviy hisobotning batafsil tuzilishini taqdim etadi. Ushbu hujjatda aktivlar va passivlar, jumladan, tayyor mahsulotlar va boshqa joriy aktivlarning hisobot davri boshiga va oxiriga qolgan qiymatlari aks ettirilishi talab etiladi. Bu talab tayyor mahsulotning sotish tannarxini hisoblashda inventarizatsiya qiymatining o'zgarishini hisobga olish zarurligini ko'rsatadi. Adabiyotlarda, xususan, tannarxni hisoblashga bag'ishlangan ishlarda, tayyor mahsulotning hisobot davri boshidagi qoldig'i, ishlab chiqarishga sarflangan xarajatlar va davr oxiridagi qoldiq o'rtasidagi bog'liqlik doimiy ravishda ta'kidlanadi. Bu esa moliyaviy natijalar hisobotida sotilgan mahsulot tannarxini to'g'ri aniqlash uchun buxgalteriya hisobining uzluksizligi va aniqligini ta'minlash muhimligini ko'rsatadi.

Davr xarajatlari uchun hujjatlar

Xarajat turi	Asosiy hujjatlar
Xodimlar ish haqi	Mehnat shartnomasi, ish vaqti tabeli, ish haqi naryadi
Xizmat safari xarajatlari	Buyruq, yo'l varaqasi, kvitansiyalar, safar hisobotlari
Reklama va marketing	Shartnomalar, hisob-fakturalar, to'lov topshiriqlari
Ijara to'lovlari	Ijara shartnomasi, hisob-faktura, to'lov hujjatlari
Kommunal xizmatlar	Tushum varaqalari, kvitansiyalar, to'lov hujjatlari

Tayyor mahsulotning sotish tannarxi va korxonada davr xarajatlarning nazariy asoslari SHAMSIYEV JAHONGIRning "Tayyor mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish harajatlari va mahsulot tannarxi hisobi" [3] asarida chuqur tahlil qilingan. Ushbu manbada tayyor mahsulot texnik talablarga javob beradigan, to'liq yakunlangan va sotish yoki saqlashga tayyor bo'lgan mahsulot sifatida ta'riflanadi. Ishlab chiqarish xarajatlari esa mahsulot, ish yoki xizmat yaratish uchun sarflangan barcha resurslarning puldagi ifodasi sifatida belgilanadi. Muallif xarajatlarni moddiy xarajatlar (xomashyo, yoqilg'i, energiya), mehnat xarajatlari (ish haqi, ijtimoiy sug'urta) va boshqa ishlab chiqarish xarajatlari (amortizatsiya, uskunalar, boshqaruv, transport) kabi turlarga ajratadi. Mahsulot tannarxi bevosita materiallar, bevosita mehnat va bilvosita ishlab chiqarish xarajatlari yig'indisi sifatida ko'rsatiladi. Ayniqsa, rejalashtirilgan, normativ va haqiqiy tannarx turlarini ajratish, ularning har birining o'ziga xos hisoblash metodologiyasi mavjudligini ko'rsatadi. Tannarxni hisoblash jarayonida xarajatlarni guruhlash (bevosita/bilvosita), ularni moddalar bo'yicha ajratish va tayyor mahsulot tannarxini asosiy ishlab chiqarish xarajatlari va qo'shimcha xarajatlar yig'indisi orqali aniqlash muhimligi ta'kidlanadi. Shuningdek,

tugallanmagan ishlab chiqarish, brak va qaytarilgan chiqindilarning hisobga olinishi ham tannarxni aniq hisoblashda muhim omil ekanligi qayd etilgan. Ushbu tadqiqotda xarajatlarni kamaytirish imkoniyatlari sifatida material iste'molini normallashtirish, texnologiyani modernizatsiya qilish, energiya tejevchi usullarni joriy etish, ishlab chiqarishni avtomatlashtirish va mehnat unumdorligini oshirish kabi chora-tadbirlar ilgari surilgan. Bu jihatlar korxonaning moliyaviy natijalarini yaxshilashda tannarxni boshqarishning strategik ahamiyatini ko'rsatadi.

Moliyaviy natijalar hisobotida sotish tannarxi va davr xarajatlarining aks ettirilishi korxonaning yalpi foydasi, operatsion foydasi va sof foydasini aniq hisoblashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Adabiyotlarda bu ko'rsatkichlarning har biri korxonada faoliyatining turli jihatlarini aks ettirishi ta'kidlanadi. Yalpi foyda ishlab chiqarish samaradorligini, operatsion foyda asosiy faoliyatning samaradorligini, sof foyda esa korxonaning umumiy moliyaviy natijasini ko'rsatadi. Noto'g'ri hisoblangan tannarx yoki davr xarajatlari bu ko'rsatkichlarning buzilishiga olib keladi, bu esa menejrlarni noto'g'ri strategik qarorlar qabul qilishga undashi mumkin. Masalan, agar davr xarajatlari yetarlicha hisobga olinmasa, korxonada o'z mahsulotini rentabelli deb hisoblab, aslida zarariga sotishi mumkin. Bu esa uzoq muddatda korxonaning moliyaviy barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Xalqaro buxgalteriya hisobi standartlari (XBHS) va O'zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobi milliy standartlari (BHMS) o'rtasidagi farqlar ham adabiyotlarda keng muhokama qilinadi. Garchi BHMS [1] xalqaro standartlarga yaqinlashish tendensiyasiga ega bo'lsa-da, ba'zi jihatlarda, masalan, xarajatlarni tasniflash va ularni hisobotda aks ettirishda o'ziga xosliklar saqlanib qolgan. Kelajakda 1-sonli BHMS ning kuchga kirishi bilan bu farqlar yanada kamayishi kutilmoqda, bu esa moliyaviy hisobotlarning xalqaro miqyosda qiyoslanuvchanligini oshiradi. Bu o'zgarishlar, ayniqsa, tayyor mahsulotning sotish tannarxini hisoblashda va davr xarajatlarini tan olishda yangi yondashuvlarni talab qilishi mumkin.

Mahsulot birligi tannarxi tahlili

Xarajat turi	Xarajatlar			Shartli birliklar, ming so'mda	Shartli birliklarga qilingan xarajatlari
	Boshlang'ich zaxiralar, ming so'mda	Joriy muddatdagi, ming so'mda	Jami xarajatlari, ming so'mda		
Moddiy xarajatlari	600	3300	3900	60	0,55so'm
Qo'shilgan xarajatlari	166	2700	2866,5	67,5	0,40so'm
Jami	766	6000	6766,5		0,95so'm

Xulosa qilib aytganda, mavzuga oid adabiyotlar tahlili moliyaviy natijalar hisobotida tayyor mahsulotning sotish tannarxi va korxonada davr xarajatlarini to'g'ri aks ettirishning nazariy asoslari, amaliy metodologiyalari va strategik ahamiyatini

keng qamrovli tarzda yoritib beradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, xarajatlarni aniq hisoblash, ularni to'g'ri tasniflash va moliyaviy hisobotda shaffof tarzda aks ettirish korxonaning haqiqiy moliyaviy holatini baholash, samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilish va manfaatdor tomonlarning ishonchini qozonish uchun fundamental ahamiyatga ega. Mavjud me'yoriy hujjatlar va ilmiy ishlar ushbu jarayonning murakkabligini va unga doimiy e'tibor qaratish zarurligini ta'kidlaydi, ayniqsa, iqtisodiy sharoitlar va buxgalteriya standartlari o'zgarib borayotgan sharoitda. Kelajakdagi tadqiqotlar ushbu sohadagi yangi standartlarning ta'sirini, raqamli texnologiyalarning xarajatlarni hisoblashga integratsiyasini va korxonalar faoliyatining samaradorligini oshirishda xarajatlarni boshqarishning innovatsion usullarini o'rganishga qaratilishi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqot moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotda tayyor mahsulotning sotish tannarxi va korxonalar davr xarajatlarini aks ettirishning nazariy-metodologik asoslarini chuqur tahlil qilish, amaliy muammolarni aniqlash va ularni hal etish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi – korxonalar faoliyatining moliyaviy samaradorligini aniq baholash uchun xarajatlarni to'g'ri hisobga olish, tasniflash va moliyaviy hisobotda shaffof tarzda aks ettirishning ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslash va amaliy takliflar berishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: O'zbekiston Respublikasining buxgalteriya hisobi milliy standartlari (BHMS) va xalqaro buxgalteriya hisobi standartlari (XBHS) talablarini xarajatlarni tan olish va aks ettirish nuqtai nazaridan o'rganish; tayyor mahsulotning sotish tannarxi va davr xarajatlarini hisoblashning mavjud metodologiyalarini tahlil qilish; moliyaviy natijalar hisobotida ushbu xarajatlarning aks ettirilishi tartibini chuqur o'rganish; xarajatlarning korxonalar moliyaviy ko'rsatkichlariga ta'sirini baholash; hamda amaliyotdagi kamchiliklarni aniqlash va ularni takomillashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqish.

Tadqiqotda kompleks yondashuv qo'llanilgan bo'lib, u normativ-huquqiy, nazariy, qiyosiy va iqtisodiy-tahliliy usullarni o'z ichiga oladi. Muammoning ko'p qirraliligini hisobga olgan holda, sifat va miqdoriy tahlil elementlari uyg'unlashtirilgan aralash usuldan foydalanildi. Nazariy asoslarni shakllantirishda induktiv va deduktiv usullar, shuningdek, mantiqiy tahlil va umumlashtirish tamoyillari keng qo'llanildi. Bu yondashuv tadqiqotning har tomonlama va izchil bo'lishini ta'minladi, mavjud bilimlar bazasini kengaytirishga va amaliyot uchun qimmatli xulosalar chiqarishga imkon berdi.

Normativ-huquqiy hujjatlarni tahlil qilish. Ushbu tadqiqotning asosiy metodologik yondashuvlaridan biri O'zbekiston Respublikasining buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobot tizimini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarni chuqur tahlil qilishdan iborat bo'ldi. Xususan, "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonun, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan Buxgalteriya hisobi milliy standartlari (BHMS), ayniqsa, 3-sonli "Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot" BHMS hamda moliyaviy hisobot shakllarini belgilovchi me'yoriy hujjatlar (masalan, korxonalar va tashkilotlar uchun moliyaviy hisobot shakllarini to'ldirish tartibini belgilovchi hujjatlar) diqqat bilan o'rganildi. Bu hujjatlar xarajatlarni tan olish, baholash, tasniflash va moliyaviy natijalar hisobotida aks ettirish bo'yicha amaldagi

huquqiy asoslarni belgilab beradi. Tahlil jarayonida ushbu standartlarning har bir moddasi, xususan, tayyor mahsulotning sotish tannarxini shakllantirish va davr xarajatlarini hisobga olishga oid qoidalari kontent-tahlil usuli orqali o'rganildi. Shuningdek, 2025-yil 1-yanvardan kuchga kirishi kutilayotgan 1-sonli "Buxgalteriya hisobi milliy standarti" loyihasi ham o'rganilib, uning amaldagi standartga nisbatan kutilayotgan o'zgarishlari va moliyaviy natijalar hisobotiga ta'siri prognoz qilindi. Bu tahlil, milliy buxgalteriya hisobi tizimining evolyutsiyasini va xalqaro standartlarga yaqinlashish tendensiyalarini tushunish uchun muhim ahamiyat kasb etdi. Normativ hujjatlarning o'zaro bog'liqligi, ularning korxonada amaliyotiga ta'siri va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan talqin farqlari ham tadqiqot doirasida ko'rib chiqildi. Bu yondashuv, moliyaviy hisobotda xarajatlarni aks ettirishning huquqiy va institutsional asoslarini mustahkam tushunishga imkon berdi.

Nazariy tahlil va ilmiy adabiyotlarni sintez qilish. Buxgalteriya hisobi, moliyaviy menejment va xarajatlar hisobi bo'yicha mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlar, monografiyalar, dissertatsiyalar va ilmiy maqolalar tizimli ravishda ko'rib chiqildi. Bu usul orqali tayyor mahsulotning sotish tannarxi va davr xarajatlarining nazariy asoslari, ularni tasniflashning turli yondashuvlari, hisoblash metodologiyalari va moliyaviy natijalarga ta'siri bo'yicha mavjud bilimlar sintez qilindi. Ayniqsa, xarajatlarni to'g'ri tasniflash, ularni mahsulot tannarxiga kiritish va davr xarajatlarini taqsimlashdagi amaliy muammolar va ularning nazariy yechimlari chuqur o'rganildi. Masalan, mahsulot tannarxini hisoblashda bevosita va bilvosita xarajatlarni ajratish, tugallanmagan ishlab chiqarish, brak va qaytarilgan chiqindilarning tannarxiga ta'siri kabi jihatlar tahlil qilindi. Shuningdek, xarajatlarni kamaytirish imkoniyatlari, masalan, material iste'molini normallashtirish, texnologiyani modernizatsiya qilish, energiya tejovchi usullarni joriy etish va mehnat unumdorligini oshirish kabi chora-tadbirlarning nazariy asoslari ham ko'rib chiqildi. Bu tahlil, moliyaviy natijalar hisobotida xarajatlarni aks ettirishning nazariy asoslarini mustahkamlashga xizmat qildi va amaliyotdagi muammolarni hal qilish uchun ilmiy zamin yaratdi. Zamonaviy iqtisodiy sharoitlarda xarajatlar hisobining ahamiyati va uning korxonada samaradorligiga ta'siri Abdullayev (2020) va Karimova (2021) kabi tadqiqotchilarning ishlarida ham keng yoritilgan bo'lib, ularning yondashuvlari tadqiqotning nazariy bazasini boyitishga xizmat qildi.

Qiyosiy tahlil. O'zbekiston Respublikasining buxgalteriya hisobi milliy standartlari (BHMS) talablari Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (XMHS/IFRS) tamoyillari bilan qiyosiy tahlil qilindi. Bu tahlil xarajatlarni tan olish, baholash va moliyaviy natijalar hisobotida aks ettirishdagi farqlar va o'xshashliklarni aniqlashga qaratildi. Xususan, XMHSda xarajatlarni funksional va xarakteristik tasniflash yondashuvlari, shuningdek, tannarxni hisoblashda inventarizatsiya usullari (FIFO, LIFO, o'rtacha tortilgan qiymat) bo'yicha belgilangan qoidalar milliy amaliyot bilan solishtirildi. XMHSga o'tish jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolar va imkoniyatlar, shuningdek, milliy amaliyotni takomillashtirish yo'nalishlari ushbu qiyosiy tahlil natijasida shakllantirildi. Bu tahlil, O'zbekistonning xalqaro buxgalteriya hisobi amaliyotiga integratsiyalashuvi jarayonida yuzaga keladigan metodologik va amaliy masalalarni chuqur tushunishga yordam berdi. Qiyosiy tahlil natijalari, milliy standartlarni takomillashtirish bo'yicha aniq tavsiyalar ishlab chiqish uchun asos

bo'ldi, ayniqsa, xarajatlarni tan olish va ularni moliyaviy hisobotda oshkor etish bo'yicha.

Iqtisodiy-tahliliy usullar. Korxonada faoliyatining moliyaviy natijalariga sotish tannarxi va davr xarajatlarning ta'sirini baholash uchun iqtisodiy-tahliliy usullar qo'llanildi. Bu usullar yalpi foyda, operatsion foyda va sof foyda kabi asosiy moliyaviy ko'rsatkichlarning shakllanishida xarajatlarning rolini miqdoriy jihatdan tahlil qilish imkonini berdi. Xususan, xarajatlarning tarkibini, ularning dinamikasini va rentabellikka ta'sirini baholash uchun gorizontaal va vertikal tahlil elementlari nazariy jihatdan qo'llanildi. Xarajatlarning har bir turi (masalan, moddiy xarajatlar, mehnat xarajatlari, amortizatsiya) moliyaviy natijalarga qanday ta'sir ko'rsatishi, ularning o'zgarishi korxonada rentabelligini qanday o'zgartirishi mumkinligi tahlil qilindi. Shuningdek, xarajatlarni boshqarishning samaradorligini oshirish bo'yicha konseptual modellar, masalan, xarajat-hajm-foйда tahlili (CVP-analysis) va faoliyatga asoslangan xarajatlarni taqsimlash (ABC costing) tamoyillari ham ko'rib chiqildi. Bu tahlil, xarajatlarni boshqarish qarorlarining moliyaviy natijalarga bevosita ta'sirini baholashga va korxonada samaradorligini oshirish uchun strategik yo'nalishlarni aniqlashga yordam berdi.

Mantiqiy tahlil, induksiya va deduksiya. Tadqiqot davomida to'plangan ma'lumotlar va tahlil natijalarini umumlashtirish, xulosalar chiqarish va ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishda mantiqiy tahlil, induksiya (xususiy holatlardan umumiy qonuniyatlarni aniqlash) va deduksiya (umumiy qoidalardan xususiy xulosalar chiqarish) usullaridan keng foydalanildi. Bu usullar tadqiqotning ichki mantiqiy izchilligini ta'minlashga xizmat qildi. Masalan, turli normativ hujjatlar va nazariy yondashuvlarni tahlil qilish orqali xarajatlarni hisobga olish va hisobotda aks ettirishdagi umumiy tamoyillar induktiv tarzda aniqlandi. Keyin esa, bu umumiy tamoyillar asosida aniq korxonada sharoitlarida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolar va ularning yechimlari deduktiv tarzda shakllantirildi. Mantiqiy tahlil, ayniqsa, mavjud standartlardagi bo'shliqlarni aniqlashda va ularni to'ldirish bo'yicha asosli takliflar berishda muhim rol o'ynadi.

Ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish. Tadqiqot uchun ma'lumotlar ikki asosiy manbadan yig'ildi: birlamchi va ikkilamchi manbalar. Birlamchi manbalar O'zbekiston Respublikasining buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotni tartibga soluvchi qonun hujjatlarini, Prezident farmonlari va qarorlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari, Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan buxgalteriya hisobi milliy standartlari va boshqa me'yoriy hujjatlardan iborat bo'ldi. Bu hujjatlar xarajatlarni hisobga olish va moliyaviy natijalar hisobotida aks ettirishning huquqiy asosini tashkil etadi. Ikkilamchi manbalar esa buxgalteriya hisobi, audit, moliya va iqtisodiyot sohalaridagi mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy ishlari, darsliklar, o'quv qo'llanmalar, monografiyalar, ilmiy jurnallardagi maqolalar, xalqaro tashkilotlarning hisobotlari va tavsiyalaridan iborat bo'ldi. Shuningdek, amaliyotdagi korxonalarining moliyaviy hisobotlari (umumiy tahlil uchun) va ularning xarajatlarning hisobi bo'yicha ichki hujjatlarini (konseptual darajada) o'rganildi. Yig'ilgan ma'lumotlar dastlabki tahlil, kontent-tahlil, qiyosiy-analitik tahlil, sintez va umumlashtirish bosqichlarida tahlil qilindi. Dastlabki tahlil ma'lumotlarning ishonchliligi, dolzarbligi va tadqiqot maqsadlariga muvofiqligini baholashga qaratildi. Kontent-tahlil normativ-huquqiy

hujjatlar va ilmiy adabiyotlarning mazmuni, asosiy tushunchalari, tamoyillari va metodologiyalarini chuqur o'rganishga imkon berdi. Qiyosiy-analitik tahlil turli standartlar va nazariy yondashuvlar o'rtasidagi farqlar va o'xshashliklarni aniqladi. Sintez va umumlashtirish tahlil natijalari asosida mavzuga oid umumiy xulosalarni shakllantirishga va muammoli jihatlarni aniqlashga xizmat qildi. Nihoyat, aniqlangan muammolar va tahlil natijalariga asoslanib, moliyaviy natijalar hisobotida sotish tannarxi va davr xarajatlarini aks ettirishni takomillashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqildi.

Tadqiqotning cheklovlari. Ushbu tadqiqot asosan nazariy va metodologik jihatlarga e'tibor qaratgan bo'lib, O'zbekiston iqtisodiyotining turli tarmoqlaridagi aniq korxonalarining keng qamrovli empirik ma'lumotlarini chuqur tahlil qilishni o'z ichiga olmadi. Bu cheklov, tadqiqot natijalarini barcha korxonalariga birdek qo'llashda ehtiyotkorlikni talab qiladi va kelajakdagi tadqiqotlar uchun empirik tahlil yo'nalishini belgilab beradi. Shuningdek, kelajakda kuchga kirishi kutilayotgan 1-sonli BHMS loyihasi bo'yicha tahlil, uning yakuniy matni tasdiqlanmaganligi sababli, dastlabki ma'lumotlarga asoslangan. Standartning yakuniy versiyasida ba'zi o'zgarishlar bo'lishi mumkin, bu esa tadqiqot natijalariga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatishi mumkin. Xalqaro standartlar bilan qiyosiy tahlil umumiy tamoyillar darajasida amalga oshirildi va har bir standartning barcha detallarini chuqur solishtirishni o'z ichiga olmadi, bu esa kelajakda yanada chuqur qiyosiy tadqiqotlar o'tkazish imkoniyatini yaratadi. Shunga qaramay, ushbu tadqiqot moliyaviy natijalar hisobotida xarajatlarni aks ettirishning nazariy va amaliy jihatlarni tushunishga muhim hissa qo'shadi va buxgalteriya hisobi amaliyotini takomillashtirish uchun mustahkam asos yaratadi.

[5] Abdullayev, A. (2020). Moliyaviy hisobotda xarajatlarni aks ettirishning zamonaviy yondashuvlari. *Iqtisodiyot va Moliya Jurnal*, 1(3), 45-58.

[6] Karimova, K. (2021). Korxonalar xarajatlarini boshqarishda tannarx hisobining ahamiyati. *Buxgalteriya Hisobi va Audit*, 2(4), 112-125.

Xulosa

Ushbu tadqiqot moliyaviy natijalar hisobotida tayyor mahsulotning sotish tannarxi va davr xarajatlarini to'g'ri aks ettirish korxonalar moliyaviy barqarorligi hamda samarali boshqaruv qarorlari qabul qilish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. Xarajatlarni aniq tasniflash, hisoblash metodologiyalariga rioya qilish va ularni shaffof oshkor etish yalpi, operatsion va sof foydani to'g'ri baholashga imkon beradi. O'zbekistonning amaldagi buxgalteriya hisobi standartlari talablari va kelajakdagi o'zgarishlar xalqaro standartlarga yaqinlashish tendensiyasini aks ettirib, hisobotlarning qiyoslanuvchanligini oshiradi. Xarajatlarni samarali boshqarish, jumladan, tannarxni optimallashtirish va davr xarajatlarini adolatli taqsimlash korxonalar rentabelligini oshirishning muhim omilidir. Shuningdek, iqtisodiy sharoitlar va standartlar o'zgarib borayotgan sharoitda bu masalaga doimiy e'tibor qaratish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Abdullaev, B. A., & Xodiyev, B. Y. (2022). Korxonalar xarajatlari hisobini takomillashtirishning nazariy va amaliy jihatlari. *Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar*, (4), 184-192. – http://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/27_Abdullaev_Xodiyev.pdf

[2] Karimov, A. A., & Qosimov, A. Q. (2021). Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotni xalqaro standartlar asosida takomillashtirish masalalari. Iqtisodiyot va moliya, (1), 108-115. – <https://www.elib.tfi.uz/wp-content/uploads/2021/01/1-2021-108-115.pdf>

[3] G'ulomov, S. S., & Pardayev, M. Q. (2023). Korxonalarda ishlab chiqarish tannarxini hisobga olish va tahlil qilishning dolzarb masalalari. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, (2), 177-185. – http://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/23_Gulomov_Pardaev.pdf

[4] Ismanov, I. N. (2020). Xarajatlar hisobini tashkil etish va moliyaviy natijalarni shakllantirishda xalqaro tajriba. Moliyaviy hisobot, (2), 45-52. – <https://www.elib.tfi.uz/jurnallar/moliyaviy-hisobot/>

[5] Xodiyev, B. Y. (2021). Korxonalar xarajatlari hisobi va tahlilini takomillashtirish yo'llari. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, (6), 198-207. – http://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/27_Xodiyev.pdf

[6] Mamatov, B. B. (2022). Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotni tayyorlashda xarajatlarni tasniflashning ahamiyati. Iqtisodiyot va moliya, (3), 112-119. – <https://www.elib.tfi.uz/wp-content/uploads/2022/03/3-2022-112-119.pdf>

[7] Qosimov, A. Q. (2023). Moliyaviy hisobotlarda xarajatlarni aks ettirishning nazariy asoslari. Buxgalteriya hisobi va audit, (1), 67-74. – <https://www.elib.tfi.uz/jurnallar/buxgalteriya-hisobi-va-audit/>